

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ ԻՍԼԱՄԻ ԳՈՐԾՈՆԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒԻՋ

Նարինե Մարգարյան

Ցեղասպանությունը մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն է, որը դատապարտվում է ոչ միայն միջազգային իրավունքի (1948 թ. ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիա, 1968 թ. «Ռազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին» որոշում), այլև դավանանքի տեսանկյունից:

Նշենք, որ ցեղասպանական գործողությունների ժամանակ կրոնական տարբերությունը երբեմն դառնում է բնորոշիչ, որը տարբերակում է գոհին և դահիին: Կալիֆոռնիայի համալսարանի պրոֆեսոր, սոցիոլոգ, Հայոց ցեղասպանության հարցերով զբաղվող Լ. Կուպերը ցեղասպանության ընդհանուր բնութագրիչներից մեկը համարում է գոհերի և հանցագործությունը կատարողների ռասայական, էթնիկ կամ ազգային խմբերի միջև կրոնական տարբերության առկայությունը¹:

Կրոնական տարբերությունը հաճախ դրվում է տարբերակման այլ տարբերի՝ ռասայական, էթնիկական, մշակութային ժառանգության, տնտեսական և քաղաքական կյանքում մասնակցության, մարդու իրավունքների պաշտպանության հարցում անհավասարության, և սեգրեգացիայի կամ տարածքային կենտրոնացման վրա: Կրոնական պատկանելությունը դառնում է տարբերակիչ սոցիալական կարգավիճակի մաս և հաճախ նպաստում է հասարակության բազմաշերտ կառուցվածքում այլ խմբերից օտարմանը²:

Հարկ է փաստել, որ պատմության ընթացքում արձանագրվել են իրադարձություններ, երբ կրոնական զգացումներն օգտագործվել են զանգվածային սպանությունների արդարացման, իսկ որոշ դեպքերում կրոնն օգտագործվել է նաև հրահրման նպատակով: Կրոնական գործոնի շահարկմամբ կատարված նմանատիպ օրինակներ են XI-XIII դարերում իրականացված հաչակրաց արշավանքները: Արդեն ուշ միջնադարում եվրոպական տերությունների գաղութային նվաճումները երբեմն հիմնավորվում էին որոշ ժողովուրդների շրջանում քրիստոնեության տարածման անհրաժեշտությամբ: Հրեաների հանդեպ քրիստոնյաների շրջանում առկա բացասական պատկերացումներն օգտագործվեցին նացիստների կողմից Հոլոքոսթի իրականացման ընթացքում:

Կրոնական գործոնի շահարկման ուղղակի օրինակը XX դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանությունն է: Դեռևս XVII դարի երկրորդ կեսից Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ հայտնված Արևմտյան Հայաստանում հայ ազգաբնակչության հանդեպ կիրառվող խտրականության

¹ St' u Leo Kuper, *Theological Warrants for Genocide: Judaism, Islam and Christianity*, Confronting Genocide Judaism, Christianity, Islam, Edited Steven Leonard Jacobs, Lanham, Boulder, New York Lexington Books, 2009, էջ 4:

² Նույն տեղում:

հիմքում ի սկզբանե առկա էր կրոնական գործոնը: 1908 թ. հեղաշրջման արդյունքում իշխանության եկած «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը սկզբում փորձում էր առաջնորդվել հավասարության, եղբայրության և ազատության կարգախոսներով՝ հույսեր առաջ բերելով կայսրության ճնշված ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի շրջանում: Մակայն շուտով ակնհայտ է դառնում, որ երիտթուրքական քաղաքական կոչերը և իրական գործողությունները քիչ ընդհանրություններ ունեին, և հայերի նկատմամբ համիդյան ջարդերից մինչև երիտթուրքական ցեղասպանություն թուրքերի համար ընդամենը մեկ քայլ էր:

Շարիաթի կանոնները համաձայն՝ իրավական տեսակետից ի սկզբանե որոշակիացվել է մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների կարգավիճակը: Դեռևս VII դարում՝ արաբական արշավանքների ժամանակ, նրանք, ովքեր իսլամ չէին ընդունում, պայմանագիր էին կնքում՝ Ակո ալ-Ջիմնա, որով արաբ կառավարիչը պարտավորվում էր պահպանել քրիստոնյայի անհատական, քաղաքական և սոցիալական ազատությունը, որի դիմաց վերջինս պետք է հարկ վճարեր: Այսինքն՝ ինքը՝ Ղուրանը, չէր կարող իր համակարգում հավասարություն թույլ տալ մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների միջև: Փաստորեն ստեղծվում էր երկշերտ հասարակություն՝ մի կողմից մուսուլմանները, որոնք պատկանում էին ումմային, իշխող ազգ էին, և ոչ մուսուլմանները, որոնք մի աստիճան ցածր էին կանգնած: Հետևաբար, երբ 1908 թ. երիտթուրքական ուժերն իշխանության եկան հավասարության կարգախոսն առաջ քաշելով, որն ի սկզբանե չէր համապատասխանում իսլամի սկզբունքներին: Եվ այդ նույն արդարության, հավասարության սկզբունքներով իշխանության եկած երիտթուրքերը կրկին հաստատում են իրենց՝ թուրքերի իշխող ազգ լինելու փաստը, անգամ նրանց պաշտոնական երդումը տպագրվել է «Իթթիհադ վե թերաքիի» կիսապաշտոնական «Թանին» թերթում: Վերջինիս գլխավոր խմբագիրը՝ Հուսեյն Քահիդը, խմբագրական հոդվածում հայտարարել է, որ անկախ դեպքերի ընթացքից և ելքից թուրքերը «եղել և մնում են իշխող ազգ»³:

Տեսակետները հակաբևեռ են. երիտթուրքերի ու ցեղասպանական գործողությունների հակասություններն իսլամական դրույթներով հիմնավորելը բարդ է՝ հաշվի առնելով Ղուրանի, սունայի, հադիսների⁴ տարաբնույթ մեկնաբանությունները: Իսլամում առկա են որոշ համայնքներին հատուկ կարգավիճակ տալու, նրանց նկատմամբ բարյացակամ լինելու, նրանց կյանքի անվտանգությունը երաշխավորելու դրույթներ:

Հարկ է մեջբերել Ղուրանի մի քանի սուրաներից հատվածներ, ինչպիսիք են օրինակ. «Եկե՛ք, ես կկարդամ այն, ինչ արգելել է ձեր Աստվածը ... Մի՛ սպանեք որևէ մեկին, ում Ալլահն արգելում է, միայն մի բացառությամբ՝ իրավունքով» (Ղուրան,

³ Dadrian V., *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, NY, Oxford, Berghahn Books, 1995, p. 5.

⁴ Հադիս՝ արաբերենից թարգմանաբար նշանակում է պատմություն, որը սուննայի մի մասն է կազմում: Բաղկացած է հիմնական տեքստից, որն ընդգրկում է Մուհամմադ մարգարեի գործունեությունը, նրա պատմությունները, և հենքից, որն այդ պատմությունը փոխանցողների անունների չընդհատվող շղթա է, որոնց միջոցով տեքստը փոխանցվել է մինչև գրի առնվելը: Հիմնականում հադիսները գրի են առնվել VII դ. վերջերին ու VIII դ. սկզբներին:

6:152)⁵:

«Նրանք՝ իսկական մուսուլմանները, չեն սպանում հակառակ Ալլահի կամքին հակառակ, բացառությամբ, եթե դրա իրավունքը չունեն և ինքնագործունեություն չեն ծավալում, իսկ նրանք, ովքեր այդպես են վարվում, իրենց պատիժը կստանան Ահեդ դատաստանի օրը» (Ղուրան, 25:68):

Ըստ իսլամի սկզբունքների՝ հանցագործությունը հանցագործություն է՝ անկախ այն բանից, թե ինչքան մարդ է տուժում: «Նա, ով սպանում է մեկին ու դա սպանության դիմաց կամ էլ երկրում չարիքը կանխելու համար չէ, ապա նշանակում է, որ նա սպանում է ողջ մարդկությանը, իսկ նա, ով խնայում է մեկի կյանքը, ապա նա խնայում է ողջ մարդկության կյանքը» (Ղուրան, 5: 32):

Նմանատիպ մտքեր հանդիպում ենք նաև Բուխարիի⁶ հաղիսներում.

«Երբ Մուհամմադ մարգարեի քարանձավներից մեկում սպանված կին է հայտնաբերվում, նա արգելում է սպանել երեխաներին ու կանանց»:

Մուհամմադ մարգարեն ասում է. «Ես ձեզ հրամայել եմ չայրել մարդկանց, քանի որ կրակով կարող է պատժել միայն Աստված»⁷:

Աբու Բաքր Աս-Սադդիկը⁸ իր գորահրամանատարներից մեկին արշավանքների վերաբերյալ գրավոր տեղեկացրել է. «Եթե թշնամուն ընդառաջ եք գնում, մի՛ սպանեք նրանց, եթե հաղթում եք, մի՛ սպանեք ծերերին, կանանց ու երեխաներին, եթե վանականներ տեսնեք իրենց մենաստաններում, թողե՛ք նրանց՝ ապրելու այն կյանքով, որ իրենք են ընտրել, քանի որ նրանք Աստծուն են ծառայում»⁹:

Ի հակակշիռ նմանատիպ սուրաների, ըստ որի՝ Ղուրանը կոչ է անում հանդուրժողականության, գոյություն ունի մի այլ տեսակետ, որը նույնպես ունի իր հիմնավորումները: Ղուրանում կարելի է հանդիպել մի շարք այլ սուրաների, որտեղ կոչ է արվում սպանել անհավատներին, ջիհադ սկսել «ճշմարիտ կրոնը» չդավանողների դեմ և սպանել նրանց¹⁰:

Մեջբերենք Ղուրանից մեկ այս, որտեղ կոչ է արվում կռվել թշնամիների դեմ. «Սպանի՛ր հանուն Ալլահի նրանց, ովքեր քեզ սպանում են, բայց նախահարձակ մի՛ եղիր, քանի որ Ալլահը չի սիրում նախահարձակ եղողներին» (Ղուրան, 2:190): Իսկ դրա հաջորդ այսպիսի նշվում է. «Սպանի՛ր նրանց, որտեղ կհանդիպես, հանի՛ր

⁵ Ամբողջությամբ՝ «Եկե՛ք, ես կկարդամ ձեզ համար այն, ինչ արգելել է Ձեր Աստվածը. հեռու մնացե՛ք ստոր արարքներից՝ լինեն դրանք ակնհայտ կամ թաքնված: Մի՛ սպանեք մեկին, ում Ալլահն արգելել է սպանել, միայն մի բացառությամբ, եթե դուք դրա իրավունքն Ալլահի կողմից չունեք, այսինքն՝ բացառությամբ այն դեպքերի, երբ դա պահանջում է արդարությունը»:

⁶ Հավաստի և համակարգված հաղիսների 6 ժողովածուներից մեկի հեղինակն է Իսմայիլ Ալ-Բուխարին, ում «Ալ-Ջամիի աս-Սահիհ» հաղիսների ժողովածուն պարունակում է մոտ 7275 հավաստի հաղիսներ:

⁷ Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյն, *Ջարդերը Հայաստանում*, Հալեպ, Արևելք-Հալեպ, 1991, էջ 60 (արաբերեն):

⁸ Աբու Բաքր Աս-Սադդիկը Մուհամմադից հետո եղել է առաջին խալիֆը: Համարվել է արաբական խալիֆայության հոգևոր և աշխարհիկ ղեկավարը: Նա ռազմական առաջին հրամաններն է տվել, որոնք պատվիրանին (պատգամին) համարժեք նշանակություն են ունեցել:

⁹ Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյն, *նշվ. աշխ.*, էջ 60-61:

¹⁰ Dadrian V., *նշվ. աշխ.*, էջ 4:

նրանց այնտեղից, որտեղից նրանք են քեզ դուրս արել, քանի որ աղետն ավելի վատ է, քան մահը» (Ղուրան, 2:191): «Անհավատներին Ալլահի մոտ չեն փրկի ո՛չ իրենց բարությունները, ո՛չ իրենց երեխաները և նրանք կայրվեն կրակում» (Ղուրան, 3:10):

Օրինակները բազմաթիվ են, և կարելի է անել մի եզրակացություն, որ քրիստոնյաները կամ մուսուլմանները, Ղուրանի նույն սուրան կամ այսան կարդալով, կարող են տարբեր մեկնաբանություններ անել: Ղուրանի լեզվական ու ոճական ճկունությունը թույլ է տալիս նույն նախադասությունը կամ արտահայտությունը բազմաթիվ տեսանկյուններից քննարկել և հակաբևեռ մեկնաբանություններ անել. դա են վկայում մինչև այժմ գոյություն ունեցող Ղուրանի մեկնաբանությունների բազմահազար հատորյակները:

Այս պարագայում մենք տեսնում ենք իսլամի երկփեղկվածությունը. մի երևույթ, որը միշտ եղել է իսլամական հասարակության՝ ումմայի մեջ: Խոսքն իսլամի՝ որպես կրոնի և իսլամի՝ որպես քաղաքական ֆենոմենի կամ այսպես ասած քաղաքական իսլամի մասին է: Առաջին հերթին իսլամը որպես կրոն համադրվում է Սուրբ գրքով, իրեն հատուկ արարողակարգերով, իսկ մյուս դեպքում էլ մի շարք քաղաքական և կրոնական նպատակներով իսլամի օգտագործման մասին է: Այսինքն՝ հարկ եղած դեպքում իսլամը վերափոխվում է՝ դառնալով գործոն, դուրս է գալիս հավատքի իր սահմաններից՝ անցում կատարելով քաղաքական ոլորտ, և հաճախ նաև ծառայում որպես գործիք, շահարկվում՝ որոշ քաղաքական նկատառումներից ելնելով:

Իր քաղաքական նպատակների իրականացման համար երիտթուրքական կառավարությունը չէր խուսափում կրոնական գործոնի շահարկումից: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ մտնելուց մի քանի օր անց՝ 1914 թ. նոյեմբերին, շեյխ ուլ-իսլամ Հայրի էֆենդին Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմետ մզկիթից սրբազան պատերազմ՝ ջիհադ¹¹ հայտարարեց, որը Օսմանյան կայսրության սուլթան Մեհմետ V-ի ստորագրությամբ տպագրվեց Կոստանդնուպոլսի օրաթերթերում: Ջիհադի այս կոչն ամբողջությամբ ներծծված էր կրոնական մոլեռանդությամբ, որտեղ կոչ էր արվում. «Ամեն մահմեդական, աշխարհի որ մասի մեջն ալ բնակվի, թող հանդիսավոր երդում ընէ, որ զինք շրջապատող քրիստոնյաներէն պիտի սպանէ առնվազն երեք կամ չորս հատ, քանզի անոնք Ալլահի թշնամիներն են: Թող ձեզմէ ամեն մէկը գիտնա, որ իր վարձքը պիտի կրկնապատկուի Աստոյ կողմէն»: Նույն տարվա նոյեմբերի 23-ին հրապարակվել է նոր մանիֆեստ, որը պահանջում էր աշխարհի մուսուլմաններին ենթարկվել Ղուրանի պահանջներին ու պաշտպանել իսլամը և նրա սրբավայրերը¹²: Կրոնական մոլեռանդությունն օգտագործվեց նաև Հայոց ցեղասպանության իրականացման ընթացքում, երբ երիտթուրքական կառավարությունը շահարկում էր կրոնի գործոնը, ընդ որում այն

¹¹ Ջիհադ՝ արաբերենից թարգմանաբար նշանակում է ջանք գործադրել: Սկզբնական շրջանում ջիհադ հասկացությունն ունեցել է միայն հանուն իսլամի պայքարելու և վերջինս տարածելու իմաստ: Իսլամում գոյություն ունի փոքր ջիհադ, որ ենթադրում է ջանք գործադրել անհավատներին ճշմարիտ հավատքին՝ իսլամին բերելուն: Փոքր Ջիհադը ճանապարհ է հարթում մեծ ջիհադին հասնելու ճանապարհին: Վերջինս բարոյական ջանքն է և ենթադրում է յուրաքանչյուր մուսուլմանի ներքին հոգևոր պայքարը՝ ինքնամաքրվելու և Ալլահին ավելի մոտ լինելու համար:

¹² Hovhannisyán N., *The Armenian Genocide*, Yerevan, Zangak-97, 2009, p. 446.

արվում էր պետական մակարդակով: Կայսրության ռազմական նախարար Էնվերի՝ դեռևս 1914 թ. հոկտեմբերի 9-ի հեռագրի բնագրում նշվում է. «Մաքրել երկիրը անբաղձալիներեն, անհավատների արհմը անարժեք է, ասկէ ատլի բարի գործ չկայ»¹³: Նոյեմբերի 16-ին ջիհադի կոչին անմիջապես հետևել է Էնվերի «իրադէ»-ն (իրամանագիր), որտեղ օսմանյան բանակի ուշադրությունը հրավիրեց սրբազան պատերազմի վրա ու կոչ արեց արդարացնել 300 միլիոն մուսուլմանների հույսն ու հավատը, ովքեր ջերմեռանդորեն աղոթում են հաղթանակի համար: «Մենք պետք է հիշենք, որ մեր մարգարեների և բոլոր սուրբ մարդկանց հոգիները մեզ հետ են, և մեր փառավոր նախնիները մեր գործողությունների վկաներն են»¹⁴:

Հարկ է նշել, որ իսլամական սկզբունքների համաձայն՝ Դար ուլ-Իսլամի¹⁵ տարածքների նկատմամբ ցանկացած ոտնձգություն կամ հարձակում թույլ է տալիս մուսուլմաններին ջիհադ հայտարարել հարձակվողների դեմ¹⁶:

Փաստորեն, ջիհադի հիմնական նպատակը Ռուսական կայսրությունում բնակվող մուսուլմանների շրջանում հակառուսական հուզումների հրահրումն էր, որը պետք է հեշտացնէր թուրքական բանակի առաջխաղացումը կովկասյան ռազմաճակատում, սակայն հոչակված ջիհադը հնտորեն օգտագործվում է նաև Հայոց ցեղասպանության իրականացման ընթացքում: Ջիհադի հիմքի վրա բարձրացրած կրոնական մոլեռանդության ալիքը ներառեց հոծ զանգվածներ՝ ապահովելով Հայոց ցեղասպանության գործում նրանց անմիջական մասնակցությունը:

Ջիհադի հայտարարումն անմիջական կապ ուներ արաբների հետ՝ որպես սուննի մուսուլմաններ¹⁷: Սիրիացի քաղաքական ու մշակութային գործիչ Մուհամմադ Քուրդ Ալին այն կարծիքն է հայտնում, որ երիտթուրքական կառավարությունը ցանկանում էր արաբների մոտ շահարկել իսլամի գործոնը՝ դրդելով նրանց հայերի դեմ, որի արդյունքում պետք է արաբներն իրենց կիսատ թողած գործն ավարտեին¹⁸:

Մուհամմադ Քուրդ Ալիի այս դրույթը հանդիպում ենք նաև 1913-1916 թթ. Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուի հուշերում, ով ևս մեկ անգամ փաստում է, որ երիտթուրքական կառավարությունը 2 միլիոն հայությանը որոշում է տեղափոխել անապատ՝ գիտակցելով, որ «հայ տարագիրների մեծ մասը սահմանված վայրը չէր կարող հասնել. ծարավից, քաղցից կմահանային կամ զոհ կդառնային անապատների վայրենի մուսուլման ցեղերին»¹⁹:

¹³ Ղազարեան Հ., *Յեղասպան թուրքը*, Պէյրուօ, Համագգային, 1968, էջ 27:

¹⁴ Lüdke T. *Jihad made in Germany, Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War*, Münster, 2005, p. 53.

¹⁵ Դար ուլ-Իսլամ բառացի նշանակում է իսլամի տուն: Կրոնական տեսանկյունից վերջինս համարվում է «իսլամական մշակութային տարածք», որտեղ մուսուլմանները մեծամասնություն են կազմում, ազատ դավանում են իրենց կրոնը և զերիշխող են:

¹⁶ Lüdke T. *նշվ. աշխ.*, էջ 33:

¹⁷ Շեյխ ուլ-Իսլամի սրբազան պատերազմի ֆեթվաները վերաբերում էին սուննի մուսուլմաններին, քանի որ շիաների վրա չէր տարածվում սուլթան-խալիֆի կրոնական հեղինակությունը:

¹⁸ Մուհամմադ Քուրդ Ալի, *Շամի փեղագրությունը*, Դամասկոս, 1983, Ան-Նուրի, հ. 3, էջ 163:

¹⁹ Morgenthau Henry, *Ambassador Morgenthau's Story*, 1918, p. 309.

Դեռ ավելին, Մորգենթաուն նշում է, որ երիտթուրքերը հայերին տարագրում էին սիրիական անապատ՝ «նվազագույն չափով անգամ մտադրություն չունենալով հայերին այդ երկրում հաստատելու»²⁰:

Երիտթուրքերի ղեկավարությունը հստակ գիտակցում էր, որ ջիհադը կարող է հաջողության հասնել, եթե դրան միանան նաև արաբները՝ հետագայում իրենց գործերին աջակցելու և դրանք շարունակելու համար: Դրա համար նրանք դիմում են Մեքքայի շերիֆ ու էմիր Հուսեյն իբն Ալիին²¹, սակայն վերջինս չի արձագանքում, քանի որ նախապատրաստվում էր ապստամբելու Օսմանյան կայսրության դեմ:

Հարկ է նշել, որ Հուսեյնը մի քանի անգամ մերժել էր թուրքական կառավարության՝ ջիհադ հայտարարելու պահանջները: Դրանից հետո թուրքական կառավարությունը կրոնական հաստատությունների և մամուլի միջոցով հայտարարել է, թե իբր Հուսեյնն օրհնել է ջիհադը²²: Հուսեյնի՝ շերիֆի պատվավոր տիտղոսը, նրան ուղղված ջիհադ հայտարարելու պահանջը վկայում են նրա հոգևոր և քաղաքական մեծ հեղինակության մասին:

Նշված ժամանակահատվածում բարդ էր Սիրիայի և ընդհանրապես Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող արաբների իրավիճակը: Սկսված Առաջին համաշխարհային պատերազմը, ջիհադի հայտարարումը, Սիրիայում Ջեմալ փաշայի վարած քաղաքականությունն աստիճանաբար ժողովրդի մեջ ամրապնդում էին ապստամբության գաղափարը: Դեպքերի ականատես և մասնակից արաբ փաստաբան, Խարբերդի գավառներից մեկի նախկին կայանական Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյն իր «Բռնություններ Սիրիայում, Իրաքում և Հիջազում» գրքի «Սիրիացիների կախաղանները և նրանց ոչնչացումը» գլխում գրում է. «Թուրքական կառավարության որոշումը՝ ժխտել ցանկացած ազգային զգացմունք ոչ թուրք ժողովուրդների մեջ տարբեր ձևերով է իր դրսևորումները ստանում: Հայերին՝ ֆիզիկական ոչնչացմամբ, արաբների պարագայում նրանք ոճի բազմազանությունն են հիմք ընդունել»²³: Թուրքական կառավարությունն արաբ զինվորներին հնարավորինս հեռու տեղեր էր զորակոչում, ժողովրդին սովի էր մատնում, հայտնի ու անվանի ընտանիքներին Անատոլիայի խորքերն ուղարկում: Սովի մատնելով Սիրիայի և Լիբանանի բնակչությանը՝ Ջեմալ փաշան հեզնանքով հայտարարել է մամուլում. «Չկա սով Սիրիայում»²⁴: Ջեմալն առավել դաժան է վարվում արաբ ազգային-ազա-

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նա կրում էր շերիֆ (ազնվական տոհմից սերված) տիտղոսը, քանի որ Հաշիմյան ցեղից էր ու Մուհամմադ մարգարեի անմիջական հետևորդներից: Երիտթուրքական կառավարությունը, մեծապես տպավորվելով Հուսեյնի ազնվական ծագումից և նպատակ ունենալով նրան օգտագործել իր ծրագրերի իրականացման համար, 1908 թ. նշանակում է Հիջազի՝ մուսուլմանների համար կարևոր այդ նահանգի կառավարիչ՝ էմիր:

²² Տե՛ս Лазарев М. С., *Крушение турецкого господства на Арабском востоке 1914-1918*, Москва, Вост. Лит., 1960, с. 96-97.

²³ Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյն, *Բռնություններ Սիրիայում, Իրաքում և Հիջազում*, Ակաբա, 1918, էջ 41 (արաբերեն):

²⁴ Նույն տեղում, էջ 81:

տագրական գործիչների հետ՝ վերջիններին 1916 թ. մայիսին Դամասկոսի, Բեյրութի կենտրոնական հրապարակներում կախաղան բարձրացնելով²⁵:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Հուսեյնը, ակնկալելով Մեծ Բրիտանիայի ռազմական օգնությունը, նամակագրական կապ է հաստատում Կահիրեում բրիտանական գլխավոր հանձնակատար և Եգիպտոսի փաստացի կառավարիչ Կիթչիների, իսկ 1915 թ. նրան փոխարինած Մակ-Մահոնի հետ: Տեղյակ չլինելով Սայքս-Պիկոյի պայմանագրի մասին, որը բացահայտ հակասում էր արաբներին տրված Բրիտանիայի խոստումներին, անգամ վերջիններին կողմից չստանալով որևէ փաստաթուղթ՝ Հուսեյնը 1916 թ. հունիսի 5-ին զինված ապստամբության կոչ է անում՝ հայտարարելով. «Ապստամբության նպատակը ոչ թե մի տիրապետության փոխարինումն է մյուսով, այլ արաբական երկրների ազատագրումը, արաբ կառավարության ստեղծումը, որը կվերականգնի մեր նախնիների փառքը»²⁶:

1916 թ. հունիսի 26-ին Հուսեյնը հատուկ ուղերձով²⁷ արաբական տարածքներն Օսմանյան կայսրությունից անկախ է հռչակում: Այս ուղերձների կարևորությունն այն է, որ նա բացի իրավիճակը ներկայացնելուց ու վերլուծելուց, անդրադառնում է թուրքական քաղաքականությանը՝ առանձին դրույթներով Ղուրանից ու հադիսներից մեջբերումներ կատարելով, դատապարտում թուրքական իշխանություններին ու նրանց վարած քաղաքականությունը՝ հավաստիացնելով, որ իսլամի սկզբունքները հակասում են երիտթուրքական գործողություններին:

Հուսեյն իբն Ալին նշում էր, որ անկախ այն բանից, թե ջիհադն ուղղված է Ռուսաստանի, Անգլիայի կամ Ֆրանսիայի դեմ, և ինչ քաղաքական ենթատեքստ ունենի երիտթուրքերի գործողությունները, միևնույնն է, նրանց կատարած ոճրագործությունները դատապարտվում են իսլամի գաղափարական և հավատքի տեսանկյունից, քանի որ նման գործողությունները հակասում են Ղուրանի սուրաներին, Շարիաթին, բազմաթիվ հադիսներին ու պատմական վկայություններին:

Մուսուլմաններին ուղղված իր այս ուղերձում նա հիմնավորում է իսլամի և երիտթուրքերի գործողությունների հակասությունների տեսակետը՝ բազմիցս հիշատակելով.

«...նրանք պետք է իրենց պետությունը կառուցեին Շարիաթի հիման վրա, այնինչ շեղվեցին օրինական ուղուց:

...Նրանք հազարավոր մարդկանց կյանք են խլում Ռուսաստանի սահմաններում: Ղուրանում ասվում է, որ յուրաքանչյուրն իր արած բարիքի չափով կզնահատվի Ահեղ դատաստանի օրը: Այդ օրը նրանք պատասխան կտան մուսուլմանների ու զինմանների²⁸ սպանությունների համար՝ առանց կողմնակի դատի ու դատավորների:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 50-51:

²⁶ Саид А., *Восстание арабов в XX веке*, Москва, Прогресс, 1964, с. 61.

²⁷ *Արաբական աղբյուրները հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ*, Բեյրութ, Հայ դատի կենտրոնական հանձնախումբ, 1988, էջ 11-26 (արաբերեն):

²⁸ Աիլ ալ-Ջինմա՝ թարգմանաբար նշանակում է հովանավորյալներ: Դրանք այն այլադավաններն էին, ովքեր ընդունել էին մուսուլմանների իշխանությունը և ջիզյե (գլխահարկ) վճարել՝ թշնամիներից պաշտպանվելու, անձի և գույքի անձեռնմխելիության հարցերում մուսուլմանների հովանավորությունը ստանալու

...Թուրքական իշխանությունն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ իրականացրեց հայերի ոչնչացումը՝ կենդանի թողնելով նրանց մեկ տասներորդ մասը: Աստծո Մարգարեն ասում է. «Ով ցավ պատճառի մուսուլմանների հովանավորության տակ գտնվող զինմիների, ես նրա թշնամին կդառնամ»:

...Որ մուսուլմանը կամ մահկանացուն կգոհանա, եթե տեսնի իր ժողովրդին նման դժբախտության ու նվաստացման մեջ: Ալլահը թույլ է տվել. «Նրանք, ովքեր սպանում են անարդարներին, Տերը նրանց աստար է կանգնում»: Ալլահը պահանջում է ոչ մուսուլմանների նկատմամբ արդար գործել. «Մի՛ սպանեք նրանց իրենց կրոնի համար, մի՛ վտարեք իրենց տներից և արդար եղե՛ք նրանց նկատմամբ»:

...Վտանգը գնալով ավելի սպառնալի է դառնում: Մենք հայտնվել ենք մի վտանգի մեջ, որն իսլամում իր նախադեպը չի ունեցել:

...Եկել է երիտթուրքերի պետության վերջը ... Իսլամում չկան նմանօրինակ արարքներ, ինչպիսիք իրականացրին Թալեաթը, Էնվերը և Ջեմալը: Մենք տեսել կամ լսել ենք նրանց ոճրագործությունները, մեկնաբանությունների կարիք չկա: Նրանց պետության մեջ ոտնահարվել են կրոնի սրբությունները...»²⁹:

Հուսեյն իր՝ 1917 թ. մարտի 3-ի հրապարակած ուղերձում կրկին անդրադառնում է վերոնշյալ հակասություններին.

«Մենք ցանկանում ենք տեղեկացնել Ձեզ երիտասարդ Իթթիհադականների մեղսագործությունների մասին. իրագործվել են սպանություններ՝ նույնիսկ մուսուլմանների նկատմամբ: Դա արդեն բացառում է նրանց օրինական, մաքուր մուսուլման լինելը:

...Իսլամական աշխարհը պետք է գիտակցի, որ երիտթուրքերի մեղսագործությունները դատապարտվում են մեր կրոնով: Եվ եթե որևէ մուսուլման երկմտի մեր այս հայտարարության ճշմարտացիությանը, թող վկաներ փնտրի, որոնք կապացուցեն մեր ասածների իսկությունը: Իսկ դրանք հաստատողը հարյուր հազարավոր տարագիրներն են ու տեղացիները»³⁰:

Հուսեյն իր ուղերձներում հստակ շեշտում է այն հանգամանքը, որ երիտթուրքական կառավարությունը ոտնահարում է իսլամի սկզբունքները: Եվ դա Հուսեյնն անում էր մի քանի նկատառումներից ելնելով. շեշտը դրվում էր իսլամի գործոնի վրա՝ նշելով, որ թուրքերը լրիվ շեղվել են իսլամի ուղուց, և նրանց արածները դուրս

պայմանով: Զինմիների վերաբերյալ Մուհամմադ մարգարեն ասել է. «Ով նրանցից թեկուզ մի պարան վերցնի, ես նրա հակառակորդը կլինեմ Դատաստանի օրը»:

Զինմի համարվող համայնքներին թույլատրվում էր կարգավորել իրենց սոցիալական և կրոնական կյանքը, սակայն քրեական խնդիրներում պարտավոր էին ենթարկվել իսլամական կանոններին: Օսմանյան կայսրությունում մուսուլման և ոչ մուսուլման ժողովուրդների հարաբերությունների մասին առավել հանգամանորեն տե՛ս Akçam T., *A Shameful Act, The Armenian Genocide and Question of Turkish Responsibility*, London, Constable, 2007, էջ 7-8:

Հարկ է նշել, որ հայերը, Աղի ալ-Ջիմմա լինելուց բացի, համարվում էին նաև Աղի ալ-Քիթաբ, այսինքն՝ Սուրբ Գիրք ունեցող ժողովուրդ, որի մեջ մտնում էին քրիստոնյաներն ու հրեաները: Այս երկու պարագայում էլ հայերը, մուսուլման ժողովուրդների կողմից իսլամի սկզբունքներից ելնելով, հովանավորյալ ժողովուրդ էին համարվում:

²⁹ *Արաբական աղբյուրները հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ*, էջ 12-22:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 23-26:

են իսլամի սկզբունքներից: Հուսեյնն արաբներին հայտարարում է իսլամի իրավական հաջորդներ՝ որպես ապացույց մեջբերելով Ղուրանը, որտեղ Ալլահը «Անպրոպ» սուրայի մեջ ասել է. «Մենք իմաստությունն արաբերենով ենք ներշնչում»: Հուսեյնը հատուկ նպատակ ունի՝ համախմբել արաբներին, նրանց մեջ բարձրացնել ազգային ինքնագիտակցությունը, ապստամբել Օսմանյան կայսրության դեմ ու անկախություն ձեռք բերել: Այս գործում նրա գլխավոր խաղաթուղթը երիտթուրքերի ու արաբների՝ իսլամի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի տարբերությունն էր: Հուսեյնն ամեն կերպ փորձում էր թուրքերի նկատմամբ ատելությունն արմատացնել՝ մատնանշելով նրանցից սպասվող բոլոր վտանգները:

Խոսելով թուրքական կառավարության վայրագ քաղաքականության մասին՝ նա անդրադառնում է Միջագետքի անապատներում հայտնված հայ ժողովրդի տարագիր հատվածին: Մեքքայի առաջնորդ Հուսեյն իբն Ալին, ի պաշտպանություն հայերի, 1918 թ. ապրիլի 28-ին (Ռաջաբ 18, 1336, հիջրա) իր որդի Ֆեյսալին և Աբդ ալ Ազիզ ալ-Ջարբային է ուղարկում հրովարտակ, որտեղ կոչ է արվում հայ տարագիրներին պաշտպանել, հովանավորել և ամեն տեսակ օգնություն ցույց տալ. «...պաշտպանել և հոգ տանել ձեր տարածքների սահմաններում և ցեղերի մեջ ապրող Հակոբիկյան³¹ հայ համայնքից յուրաքանչյուրին, օգնել նրանց իրենց բոլոր գործերում և պաշտպանել նրանց այնպես, ինչպես կպաշտպանեք ձեզ, ձեր ունեցվածքն ու երեխաներին, տալ նրանց անհրաժեշտ ամեն բան, անկախ այն բանից՝ նրանք կմնան նույն տեղում, թե կգնան տեղից տեղ, քանի որ նրանք զինմի են համարվում»³²:

Չնայած Հիջազի կառավարիչը հայտարարում է, որ ինքը թուրքերի դեմ պատերազմ է հայտարարել «ոչ միայն արաբներուն, այլ նաև Հայ ազգին համար ալ»³³, սակայն անհերքելի է, որ արաբների կողմից հայերին պաշտպանելու պատճառներից էր, որ արաբները, ի դեմս հայերի, դաշնակից էին տեսնում ընդհանուր թշնամու՝ թուրքական բռնապետության դեմ մղվող պայքարում: Այս քայլով նա ցանկանում էր հայերին իր կողմը պահել՝ հետագայում նրանց աջակցությունն ստանալու համար:

Հայոց ցեղասպանության տարիներին մյուս քաղաքական գործիչը, ով նույնպես փաստել է իսլամի և երիտթուրքական գործողությունների անհամատեղելիությունը, Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնն է: Նա իր «Ջարդերը Հայաստանում» գրքում³⁴ ամփոփել է ակնատեսի հիշողությունները, որտեղ այն մտավախությունն է հայտնել, որ հետագայում Հայոց ցեղասպանության իրագործման ողջ մեղքը կարող է ընկնել իսլամի վրա:

³¹ Հակոբիկյան անվանաձևն ամենայն հավանականությամբ գալիս է Երուսաղեմի Ս. Հակոբ վանքի արաբերեն Տեր Յակոբ անվանումից:

³² Նայիմ Ալ-Յաֆի, *Հայոց ցեղասպանությունը և արաբական հասարակական կարծիքի դիրքորոշումը*, Լաթակիա, Դար ալ-Հիուար, 1992, էջ 68 (արաբերեն):

³³ «Հայ ձայն», 29.11.1918:

³⁴ Գիրքն առաջին անգամ ֆրանսերենով լույս է տեսել 1917 թ. Բուրբեյում, այնուհետև թարգմանվել և տպագրվել է անգլերեն (Նյու-Յորք, 1918), գերմաներեն (Յյուրիխ, 1918) և հայերեն (Նոր Ջուղա, 1920):

Գրքի վերջաբանում նա գրում է. «Ես հաստատում եմ, որ հայերի հետ կատարվածը միայն «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության պատճառով է եղել: Նրանք այդպես են վարվել հայերի հետ՝ ելնելով իրենց ազգային մոլեռանդությունից ու նրանց նկատմամբ նախանձից: Իսլամը չի արդարացնում նրանց գործողությունները»³⁵: Նա կոչ է անում բոլոր մուսուլմաններին մերժել երիտթուրքական կառավարությանը, այլապես նրանք էլ մասնակիցը կդառնան այդ ոճրագործությանը, որի հավասարը չկա պատմության մեջ: Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյն իր հուշերն ավարտում է հետևյալ մտքով. «Մի կառավարություն, որը գործում է նման ձևով, չի կարող իսլամական համարվել, ոչ էլ իրավունք ունի դրան հավակնելու»³⁶: Նրա կարծիքով երիտթուրքական կառավարության ոճրագործությունները չեն կարող համարվել ո՛չ կրոնական մոլեռանդության, ո՛չ էլ իսլամական արմատականության դրսևորման ձև:

Հենվելով մի շարք փաստերի վրա՝ կարելի է պնդել, որ իթթիհադի ողջ դեկավարությունն իրեն իսլամի հետևորդ չէր համարում: Փաստորեն ստացվում է այնպես, որ, իրականում աթեիստ լինելով հանդերձ, նրանք «ընտրեցին երկրի կառավարման ինստիտուցիոն իսլամի տարբերակը, և նրանց նման մոտեցումը բացատրվում է նրանով, որ այս կերպ կարող էին իսլամը որպես գործիք օգտագործել»³⁷: Դեսպան Հ. Մորգենթաուն Թալեաթի հետ իր ունեցած զրույցների հիման վրա հավաստիացնում է. «Թալեաթի համար լրիվ միևնույնն էր իսլամը, կուսակցության առաջնորդների մեծամասնությունը ծաղրում էին բոլոր կրոնները»³⁸: Այսպիսով, երիտթուրքերը չկարողացան տարբերել իսլամը պետական գործերից և մինչև վերջ փորձեցին ֆեթվաների միջոցով օգտագործել կրոնն իրենց պետական գործերն իրականացնելու համար: Փաստորեն մենք ականատես ենք լինում իսլամի՝ որպես կրոնի իսպառ անտեսմանը:

Մի փաստ անհերքելի է, որ երիտթուրքական կառավարությունը կարողացել է շահարկել կրոնի գործոնը: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ մուսուլմանների համար իսլամը ոչ միայն զուտ հավատ է, այլ նաև կենսաձև, փորձել է հետամնաց զանգվածների վրա ազդել կրոնի փիլիսոփայական տեսանկյունով՝ Ալլահի այնկողմնային (տրանսցենդենտալ) բնույթն առաջ բերելով. անհավատների նկատմամբ նման ձևով վարվելը նրանց ազատում էր Ահեղ դատաստանից, Ալլահին ավելի մոտ էին կանգնելու, և, ինչու չէ, նաև նահատակվելն այդ «սուրբ գործի» համար խրախուսվում էր: Նման հետամնաց զանգվածը հստակ չէր էլ գիտակցում իսլամի բուն էությունն ու իր կրոնական պարտականությունները:

Իսլամական այն գաղափարը, որ մուսուլմանները, հայերին սպանելով, կատարում էին իրենց կրոնական պարտքը, գուցեև որոշումներ ընդունողների մակարդակում մոտիվ չէր, բայց կարևոր գործոն էր 1915 թ. ցեղասպանություն իրագործողների համար³⁹:

³⁵ Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյն, *Ջարդերը Հայաստանում...*, 1991, էջ 58:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 62:

³⁷ Dadrian V., *ԿՂԻ. աշխ.*, էջ 5:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Akçam T., *A Shameful Act*, p. 34-35.

ԱՄՆ Մասաչուսեթսի նահանգի Հեմփշիր քուլեջի պրոֆեսոր Լեոնարդ Գլիկի կարծիքով անկախ թուրքերի կրոնական զգացումներից, թուրք ոճրագործները իսլամը դիտարկում էին իրենց կուլեկտիվ ինքնության բաղկացուցիչ մաս, միաժամանակ քրիստոնեությունը հավասարաչափ կարևոր տարր էր նրանց գոհերի ինքնության մեջ⁴⁰:

Այնուհանդերձ, նույնիսկ այս կերպ հոգեբանական ճնշում գործադրելով ժողովրդի վրա, հարկ է նշել, որ երիտթուրքական՝ իսլամն իր քաղաքական շահերին ծառայեցնելու ծրագիրը միշտ չէ, որ գործել է: Երիտթուրքական կառավարությունը համոզված էր, որ սիրիական անապատներում տեղի մուսուլման արաբները, քրդերն ու թուրքերը կշարունակեն իրենց կիսատ գործը՝ վերջնականապես բնաջնջելով հայերին, սակայն նրանք սխալվեցին իրենց ծրագրերում: Փաստորեն, անկախ թուրքական կառավարական օղակների վարած քաղաքականությունից, նրանց հրամաններից ու վերահսկումից, որ հնարավորինս անշեղորեն իրականացվեն այդ հրամանները բազմաթիվ են դեպքերը, երբ մուսուլմանները, մասնավորապես արաբները, անտեսելով ջիհադի հռչակումը, կառավարության խիստ հսկողությունը, իրենց սպառնացող մահապատիժը, փրկել են հայերին կործանումից:

Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործընթացում իսլամի գործոնի հարցի շուրջ

Նարինե Մարգարյան

Ամփոփում

Հոդվածում ներկայացված է Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործընթացում երիտթուրքերի՝ իսլամը որպես գործիք օգտագործելու քաղաքականությունը: Թուրք քաղաքական գործիչները կրոնական մոլեռանդության սերմանմամբ փորձում էին ուժեղացնել իրենց հակահայկական հոետորաբանությունը: Հայերը ներկայացվում էին որպես իսլամի թշնամիներ, և դրանով փորձ էր կատարվում ամրապնդել հայ ազգի ոչնչացման հիմնավորումները: Ջիհադի գաղափարը ևս շահարկվում էր հակահայկական զգացումների ուժեղացման նպատակով:

Մինևույն ժամանակ արաբ առաջնորդները, այդ թվում՝ շերիֆ Հուսեյնը, ուժգնորեն հակադրվում էին այս մոտեցմանը՝ կասկածի տակ դնելով երիտթուրքերի գաղափարները: Նրանք կոչ էին անում երիտթուրքերին չօգտագործել իսլամը քաղաքական նպատակներին հասնելու համար և հայտարարում էին, որ իսլամի հիմնական սկզբունքներն ուղղակի հակադրվում էին Օսմանյան կայսրության իշխանությունների՝ հայերի դեմ ուղղված ցեղասպանական քաղաքականությանը:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, երիտթուրքական կառավարություն, արաբներ, պետական քաղաքականություն, իսլամի շահարկում, իսլամական գաղափարներ, կրոնական մոլեռանդություն, ջիհադ:

⁴⁰ St'u Glick L. B., *Religion and Genocide, The Widening Circle of Genocide*. Genocide: A Critical Bibliographic Review, vol. 3, Edited by Israel W. Charny, New Brunswick and London Transaction publishers, 1994, էջ 54:

On the Factor of Islam in the Perpetration of the Armenian Genocide

Narine Margaryan

Summary

This paper deals with the Young Turks' policy to use Islam as a tool in implementing the Armenian Genocide. Turkish politicians were trying to foster their anti Armenian rhetoric through triggering religious bigotry. Armenians were portrayed as a foe of Islam thus trying to substantiate their arguments for annihilation of the Armenian nation. Jihad was also exploited to further bolster anti-Armenian feelings. Meanwhile Arab religious leaders, among them Sheriff Hussein, were vehemently opposing this line by directly challenging Young Turks' approach. They were urging Young Turks not to use Islam to achieve their political goals and declaring that main postulates of Islam were in sharp contradiction with Ottoman Empire's authorities' Genocidal policy against Armenians.

Keywords: Armenian genocide, Young Turk government, Arabs, government policy, manipulating Islam, Islamic ideas, religious intolerance, Jihad.

К вопросу о факторе ислама в деле осуществления Геноцида армян

Нарине Маргарян

Резюме

Анализируется политика младотурок по использованию ислама как средства в рамках осуществления Геноцида армян. Турецкие политики старались поддержать свою антиармянскую риторику путём инициирования религиозной нетерпимости в турецком обществе. Армяне представлялись врагами ислама, и таким образом обосновывалось по уничтожение армянского народа.

Джихад также был использован для поддержания антиармянских настроений. Между тем арабские духовные лидеры, среди них шериф Хусейн, противились такому подходу, открыто бросая вызов позиции младотурок. Они призывали младотурок не использовать ислам для достижения своих политических целей и объявляли, что основные постулаты ислама находятся в остром противоречии с геноцидальной политикой властей Османской империи по отношению армян.

Ключевые слова: Геноцид армян, правительство младотурок, арабы, государственная политика, манипуляция исламом, исламские идеи, религиозный фанатизм.